

Szókészlet, közmondások, szólások, aforizmák a látás és a szem kifejezéseivel kapcsolatban

A látás és a szem az esetek igen nagy részében rokon értelmű szó, szinonima (jó szemű = jó látású stb.)

Az egyik legrégebbi nyelvemlékünk, a Halotti beszéd első mondatában együtt fordul elő a látás és a szem kifejezés: „Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk (?): bizony por és hamu vagyunk” (mai magyar nyelvre változtatva). Azóta a szavaknak bőséges áradata alakult ki, ezt követhetjük a látással és a szemmel kapcsolatos szavak esetében is.

„A szem, az emberi test legnemesebb része, sokszerű előkelőséggel bír ennek többi életművei felett. Először ugyanis életműves (élettani) szerkezete az életműveget legdíszesebb virágát képezi; mert minden életműves rendszerek részesek annak képletében: nem különben, mintha a szem az egész életműség mását ábrázolná. De mi több, ezen életműves részek, mellyekkel a szem leggazdagabban van felruházva, az életműveget legfensőbb polczára méltatva, nevezetes gyengédséggel és finomsággal jeleskednek, s némi csodás csínnal és díszszel ékesített egészszé folynak össze.” – Fabini János: Tanítmánya a szembetegségekről. Fordítá Vajnoch János. Budán, A MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM betűivel. A M. TUDÓS TÁRSASÁG költésgein. 1837. Fabini Theofil János (1791–1847) a szemészet első professzora a pesti egyetemen 1817–1847 között.

Néhány példa Fabini könyvéből: árpaszem (árpa, hordeolum), szivárványlob (iritis, szivárványhártya-gyulladás), szemhéjgörcs (blepharospasmus), mor (amaurosis), üveghályog (glaucoma), dűlszem (exophthalmus), szaruposztó (pannus corneae), idegrecze (retina), bibircs (papula), szemröp (pterygium), beszegély (entropium), kiszegély (ectropium), láta, szemfény (pupilla), csap (staphyloma), iszam (prolapsus), husany (sarcoma), jóslat (prognosis), látaszűkület (miosis), okvizsgálat (etiologia), nyúl szem (lagophthalmus), rákfene (carcinoma), szaruhályog (leucoma), szemhéjrög (trachoma), takár (blennorrhoea), látott láta (mydriasis).

Szinonimák, szavak, kifejezések a „látás” szóval kapcsolatban:

álmélkodás,	bandzsítás,
bámézkodás,	behunyt szemű,
bámulás,	bekötött szemű,
bámulat,	csodálat,

élesen látás,	látási mód,
elmosódott, elvakított,	láthatatlan,
elvakultság,	látomás,
érzés,	látott,
érzékelés,	megcsodálás,
észlelés,	megézés,
észrevehetetlenség,	meglátás,
észrevevés,	megneszelés,
észrevétel,	megnézés,
fátyolozottság,	megorrontás,
felfedezés,	megsejtés,
felfigyelés,	megszimatolás,
felfogás,	megvakítás,
felismerhetetlenség,	megvakított,
felöltő,	megvakult,
feltűnő,	mintha vak volna,
félszeműség,	mór (a vakság elavult kifejezése)
figyelmes,	négy szemközt,
fixírozás,	nem látó,
gusztál,	nézető,
gyöngye látás,	nézés,
homályos látás,	nézegetés,
hunyorgatás,	néző,
hunyorítás,	passogó,
illúzió,	pillantó,
kacsintás,	pillantás,
kancsalítás,	pislantás,
kandikálás,	pislogás,
káprázás,	rejtett,
kettős látás,	révedezés,
kirívó,	rosszul látó,
kiszimatolás,	rövidlátás,
ködösség,	sandítás,
körülnézés,	stírolás,
kukucsálás,	sunyítás,
lám,	szembetűnés,
lásd!,	szembeötlés,
lássá,	szembeszökés,
lássák,	szemet szúrás,
lát,	szemfényvesztés,
látás,	

szemképrázat,	vak,
szemlélés, szemlélet,	vakon,
szemlélődés,	vakablak,
szemmel tartás,	vakbuzgó,
szem nem látott,	vakmerő,
szempont,	vakság,
szemügyre vevés,	vakoskodik,
színavakság,	vaksi,
tapasztalás,	vaktában,
tátott szájjal bámulás,	világlát (elavult),
távollátás,	világtalan,
tekintet,	világtalanság,
tekintetváltás,	világot látott.

Szinonimák, szavak, kifejezések a „szem” szóval kapcsolatban:

a látás szerve,	lesőke pislogó,
csodáló,	szem,
éles szem,	szemecske,
jó szem,	szemike,
kandi szemű,	sasszem,
kuksi, kukucska,	szeme fénye,
látóka (tréfás),	szemes,
látóképesség,	szeme világa,
látószerv,	szemgolyó

A „szem” a szóösszetételekben, kifejezésekben:

babszem, búzaszem, csupa szem, fekete szem, félszem, gyöngyszem, hálóska (a retina elavult kifejezése), harisnyaszem, homokszem, hószem (elavult, a lovak havi vakásával kapcsolatos kifejezés), jobb szem, köleskásaszem, kristály (a szemlencse elavult kifejezése), láncszem, műszem, oltószem, ökörszem (madár), pápaszem, pecsenyészem (elavult), rizsszem, szarvas köntös (a cornea elavult elnevezése), szemárpa, szembaj, szemvesztés, szembe néz, szembeáll, szembecsukva, szembekötősdí, szembesít, szembeszáll, szembeszéd, szembeteg, szembeötlök, szembeszökik, szembetűnik, szembogár, szemcse, szemcsepegető, szemcsepp, szemébe tűnik, szeme láttára, szemelget, szemellenzós, szemelt rizling, szemelvény, szemén köp, szemenként, szemenszedett, szemére hányja, szemérzékenység, szemes csavar, szemes kávé, szemes kukorica, szemestakarmány, szemész, szemészet, szemet szűrő, szemez, szemfájás, szemfedél, szemfelszedő, szemfény, szemfényvesztő, szemfog, szemfolt (elavult, a pterygiumot neveztek így), szemforgatás, szemgolyó, szemgödör, szemgyengeség, szemgyulladás, szemhártyagyulladás, szemhatár, szemhéj, szemhunyás, szemhunyórtás, szemidegsorvadás, szemjáték, szemképráztató, szemkenőcs, szemképződés, szemközti, szemlátomást, szemléli, szemlencse, szemlesütve, szemmérték, szemorvos, szemöldök, szempár, szempilla, szempillafesték, szempillantás, szemrehányás, szemrevaló, szemrevételez, szemrontó, szemsérülés, szemsugár, szemszög, szemtanú, szemtelen,

szemtengelyferdülés, szemtermés, szem-tüzesedés (elavult, lóbetegséggel kapcsolatos), szemű: csillag-, fél-, két-, kökény-, őzike-, apró, kék, könnyes, szemüreg, szemüveg, szemüveggyártás, szemvíz, szemzőkés, tengerszem, termés (népies kifejezés árpa és hályog kifejezésére), tyúkszem, üvegszem, vakszem stb.

KÖZMONDÁSOK, MONDÁSOK, SZÓLÁSOK, KIFEJEZÉSEK

A szem a lélek tükre. A szeme sem áll jól. A gazda szeme hizlalja a jószágot. A szeme közé vág. A szemébe mond. A szemébe néz. A szemét is kilopja. Álmot láttam. Árgus szemekkel néz. A vak is látja. Bántja a szemét. Bányáig tekintet. Belefájdul a szeme, úgy nézi. Beszédes szemű. Cirnos szemű. Csupa szem. Dolga után lát. Éber szemű. Éles szeme van. Előrelátó. Előre tekintő. Elrejtja a tekintetét. Első látásra. Eltűnik a szeme elől. Értelmes szemmel néz. Fél szemére vak. Felnyitja/kinyitja/meresztja a szemét. Félti, mint a szeme világát. Fölnyílnak a szemei. Gyengül a látása. Hol volt a szeme? Homályos tekintete kitisztul. Huncut szemű. Isten szeme mindent lát. Jó szemű. Jónak látnám, hogy... Káprázik a szeme. Kerülj csak a szemem elé! Kifejezés nélküli tekintet. Kisül a szeme. Kiszedem a szemed szőrit! (régibűntetés, amelyet főleg prostituáltknál alkalmaztak), Kiszúrja a szemét. Kíváncsi pillantás. Kopog a szeme az éhségtől. Körmeivel kivájja a szemét. Körüljárhatja a szemét. Lásd a saját szemeddel! Lássuk, miből élünk! Látáshiba. Látásmód. Látáspróba. Látástalan. Látástól vakulásig. Láthatatlan. Látja a nehézségeket. Látod, látod! Látomás. Látó szóval váltó. Láttad a filmet? Látvány. Legelteti a szemét. Majd kisül a szeme. Meglátja a más szemében a szálkát, de a magáiban a gerendát nem. Meglátja a szemén. Mély szemű. Meredt tekintet. Meresztja a szemét. Meresztja a tekintetét. Merev tekintetű. Messzire látó. Mikor látjuk egymást? Mindent, amit a szeme meglát. Mit látsz? Nagyobb a szeme, mint a gyomra/szája. Nagyra lát (kevély). Nem bírja a tekintetét. Nem lát a szemétől. Nem lát tovább az orránál. Nem látja a fától az erdőt. Nem látja a lényegét. Nem láttam semmit. Nem mer a szemébe nézni. Nem sok értelmét látom a dolognak. Nézz vissza! Nincs semmi látatja. Oldalt tedd a képet, szembe a tükröt. Olyan a szeme, mint a sasnak. Örömmel látja. Örökre behunyta a szemét. Pénzt-, napvilágot lát. Port hint a szemébe. Rajta van a szeme. Rajta van a világ szeme. Rászegezi a tekintetét. Ravasz szemű. Rossz szemmel néz. Rossz szemű. Saját szememmel láttam. Sandán néz. Sanda szemű. Se lát, se hall. Sok tavaszt meglátott már. Szem elől veszít. Szembe babám, ha szeretsz! Szembe dicsér. Szembe fuj a szél. Szembetalálja magát. Szembeállít. Szembelyezkedik. Szembekerül. Szembekötősdí Szembenézés. Szembeni. Szembeötlő. Szembesít. Szembeszáll. Szembetegség. Szembetűnik. Szembogár. Szeme közé néz. Szeme láttára. Szemeiről leesett a hályog. Szemeivel illeti. Szeme-szája eláll. Szemébe húzott kalappal. Szemébe vágja.

Szeme elsötétül.. Szemeit elfutja a könny. Szemellenzővel jár. Szemesnek áll a világ. Szemet huny. Szemét örökre lehunyta. Szemet szúr. Szemet vetett rá. Szemmel látható. Szemmel tart. Szemmel verés. Szem nem látott. Szemre vesz valakit. Szemrebbenés nélkül. Szemtelen. Szemtelen, mint a légy. Szemtől szembe. Szemügyre veszi. Szemünk láttára. Szemvidító látvány. Szeretném látni! Szikrát vet a szeme. Szívesen látok valakit. Szükséget lát. Találkozik a szemük. Tiszta szemű. Tisztán lát. Tiszta tekintetű. Több szem többet lát. Törvényt lát. Tükröző szemű. Úgy vigyáz rá, mint a szeme fényére. Vak koldus. Vak már ez a tükör. Vak tyúk is talál szemet. Vak vezet világtalant. Vakon hisz. Vakon ír. Vakon repül. Vakon tapogatózik a sötétben. Valaki szálla a szemében. Valakinek a szemével nézve. Valami után lát. Van szeme valamihez. Van szeme? Vendégül látja. Világosan látó. Világos szemű. Visszanézés. Visszatekintés (múltba). Vizlaszemű. Vizlat. (stb.)

AFORIZMÁK, SZÁLLÓIGÉK

Az alábbiakban néhány olyan gondolattal találkozhatunk, melyek a szemmel, illetve a látással kapcsolatosak. Ezek az aforizmák a legkülönbözőbb, klasszikus szerzőktől származnak, a mondások többsége ma már közismert, de gyakran nem ismerjük ezen szállóigék szerzőit. A Biblia, minden idők legnagyobb és legmaradandóbb klasszikusa 637 helyen tartalmazza a „szem” szót.

Az alábbiakban csak néhány kiragadott példa kerülhetett felsorolásra.

Anaxagorasz: A látás segítségével a láthatatlan világ valóságossá válik.

Áton: Sugaraid hozzák létre minden teremtményed szemét.

Balzac: A hang, a tekintet, az arc látszólag összhangban áll az érzelmekkel. Még a legzordabb bíró, leghihetlenebb ügyvéd, a legszívtelenebb uzorás is habozik, hogy elaggott szívet, hamis számadást tulajdonítson annak, akinek szeme még valami tiszta nedvességben úszik, és akinek egyetlen ránc sincs a homlokán. – A könny éppoly ragályos, mint a nevetés.

Beregi: A szemüveg az öregek szellemi, lelki táplálékát biztosítja.

Blaga: Sok vak van, de közülük hány vakult meg a fénytől?

Brecht: Látni, az nem annyi, mint bámészkodni.

Carlyle: Bizonyára jól mondják, hogy minden tárgyban kimeríthetetlen jelentés van; minden szem annyit lát benne, amennyi látóképessége van.

Dante: ...csak józanul nézz, s ne vakon csodálkozz!

Eötvös József: Iparkodjál látni! Bekötött szemmel senki sem járhat egyenesen.

Euripidész: ...édes látni a fényt. – Az orvos is csak akkor tud gyógyítani, a kórt ha látja, és nem osztja gyógyszerét meggondolatlanul...

Fontenelle: Az embereket csak kívülről látjuk. – Nem könnyű meggyőzni az embereket arról, hogy szemük helyett eszükkel nézzék a világot. – Nem mindenki tud látni: sokan az egész tárgynak vélik azt az oldalát, amelyet a véletlen mutat meg nekik.

France: A szép mozdulat a szem zenéje.

Goethe: Ha a szemünk nem napszerű, hogyan is láthatnánk fényt mi?

Gunn: A szem olyan ablak, amelyen bepillantva elsősorban a vérkeringés látható.

Helmholtz: Ha a szemet egy optikus készítette volna, vissza kelene adnunk neki.

Hérakleitosz: Láthatatlan illeszkedés a láthatónál erősebb. – A szemek a füleknél pontosabb tanúk. – Rossz tanújuk az embereknek a szemük és fülük, ha barbár lelkük van.

Hérodotosz: ...az ember füle nem ... oly hiszékeny, mint a szeme...

Honegger: A szem mindig elnyomja a fület... Alapjában véve az ember nem hallásra termett.

Hugo: A félszemű sokkal tökéletlenebb a vaknál, mert tudja, hogy mi je hiányzik. – Szemünk a testünk vezetője.

Ismeretlen ó-egyiptomi elbeszélő: Ne legyen arcod vak annak, akire nézel...

Joubert: Ha barátaim félszeműek, profilból nézem őket. – Hunyda be a szemedet, és látni fogsz. – A képzelet a lélek szeme.

La Bruyère: A befolyásolható ember, ... olyan, mint a vak, aki festeni akar...

La Fontaine: ...aki sokat lát, abban sok meg is marad.

La Rochefoucauld: Szeretünk átlátni másokon, de nem szeretjük, ha mások átlátanak rajtunk.

Latin közmondás: Nem játékszer szemünk világa, a becsületünk és a jó hírnevünk.

Lope de Vega: Vak szóljon színről, melyet sose látott? A bölcsesség és az erény vak koldusként mendegélnek, a vak vezet világtalant.

Maupassant: ...megszoktuk azt, hogy szemünket használva mindig emlékezzünk arra, amit a szemlélt dologról már előttiünk gondoltak.

N. Tonitza: A szem az a szerv, amelyre az állandó megfeszített észrevételezés és figyelés jellemző.

Ótestamentum: ...lelket lélekért, szemet szemért, fogat fogért... – Siketet ne szidalmaz, és vak elé gáncsot ne vess...

Publilius Syrus: A fül könnyebben elviseli az igaztalanságot, mint a szem.

Renard: Ha romlik a látásod, gondold azt, hogy a világ kevésbé létezik. – Más hibáit azért látjuk oly világosan, mert bennünk is megvannak. – Mit ér az élet, ha csak olyan szemek látják, amelyek nem művészi szemmel nézik? – Mennyire nem ismeri soha a kéz, amely ír, a szemet, amely olvas! – Szerencsére fizikai lehetetlenség, hogy szemem köpjük önmagunkat.

Renoir: Meg kell értenünk a szabálytalanságot a szabályosságban, és hogy a szemünk külön szabályozó, mint a körző. – A

hanyatlás legfőbb oka, hogy szemünk elszokott a látástól. Művészek vannak, csak nehéz rájuk találni. – A művészet tehetetlen, ha az, akinek alkot, vak. Én az élvezni vágyók szemét akarom kinyitni.

Rey: Száz vak férj között talán négy-öt olyan akad, aki valóban vak. A többi csal.

Rollenhagen: Vak tyúk is talál szemet.

Shakespeare: Időnk csapása, hogy bolond vezet vakot.

Sylvester: A szemesek szemeket mind itt elvesztik, azoknak itt szemet ad Isten, kik csupa szemtelenek.

Szophoklész: Nincs édesebb, mint a szülők tekintete. – Nekem látni s tudni kell.

Újtestamentum (Máté): Hallottátok, hogy megmondattok: szemet szemért és fogat fogért. Én pedig azt mondom néktek: ne álljatok ellene a gonosznak, hanem aki arcul üt téged jobb felől, fordítsd felé a másik orcádat is. – A test lámpása a szem. Ha azért a te szemed tiszta, a te egész tested világos lesz. – Miért nézed pedig a szálkát, amely, a ten atyádfia szemében van, a gerendát pedig amely a te szemedben van, nem veszed észre? – ...ha pedig vak vezeti a vakot, mind a ketten verembe esnek.

Valéry: A boldogságnak csukott a szeme. – A halált csak eleven szemek látják. – A festőnek nem azt kell festenie, amit lát, hanem azt a képet, amelyet látni fognak.

Valluvar: Ha a szemek beszélnek, szavaknak többé hasznát ott nem veszi senki.

Vigny: Aki látni tud, annak számára nincs kárba vesztett idő. – Az ész minden vakbuzgóság szemében szálka.

Voltaire: A metafizikusok és a teológusok meglehetősen hasonlítanak azokhoz a gladiátorokhoz, akiknek bekötött szemmel kellett viaskodniuk. – Nem a rendkívüli éleslátás teszi nagygyá az államférfit, hanem a jelleme.

Wilde: Nézni valamit merőben más dolog, mint látni. Semmit sem látunk, amíg szépségét nem látjuk.

SZEMMEL KAPCSOLATOS SZÓLÁS-MONDÁSOK

A holló vájja ki a szemét! Apadra készül a szeme (meglátszik rajta az álmoság). Az eget is bőgőnek nézi. Bámul, mint borjú az új kapura. Farkasszemét néz. Hová merült el szép szemed világa? Kinéz belőle valami. Kiverte az ág a szemét. Kopog a szeme az éhségtől. Krokodilkönnyeket hullat. Lássuk a medvét! Láttam én már karón varjút. Megetették a vak tyúkkal (elcsavarták a fejét). Nem látja a fától az erdőt. Pislog, mint a miskolci kocsonyában a béka. Port hint a szemébe. Rossz fát tettem a tűzre, s most mindennap szemembe megy a füstje. Rossz szemmel néz valamit. Vak tyúk is talál szemet. Vérszemét kap.

A fenti szókészleti és egyéb példák zömében nem az orvosi nyelvhez tartoznak, de mivel emberi szervvel kapcsolatos kifejezéseket és funkciókat tartalmaznak, segíthet a magyaros, választékos kifejezések elterjedésében is.

IRODALOM

Betkó János: A szemmel és a látással kapcsolatos kifejezések, mondások és aforizmák. Orvosi Hetilap 137. 1966 2100–2102.

Fabini János: Tanítmánya a' szembetegségekről. Fordítá Vajnócz János. Budán, A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' betűivel. A' M. TUDÓS TÁRSASÁG' költségein. 1837.,

Gábor György: Gondolatok könyve. Magvető kiadó, Budapest 1960.

Kristó Nagy István: Bölcsességek könyve. I–II. kötet. Gondolat – Minerva, 1995. Budapest.

Magyar Értelmező Kéziszótár. Szerkesztette: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.

O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva: Magyar szinonimaszótár. Akadémiai Kiadó Budapest. 1978.

O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Gondolat – Talentum. Budapest. 1993.

Póra Ferenc: A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve. Ciceró, Budapest.